

“ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ҚАДИМГИ САНЪАТ АНЪАНАЛАРИ”

Наманган вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи илмий ходими

Гулбаҳор Назарова

Аннотация:

Ушбу мақолада Ўрта Осиёнинг қадимги давр санъати ва маданиятининг шаклланиши ҳамда ривожланиш босқичлари таҳлил қилинади. Асосий эътибор археологик манбалар – қалъа, сарой, турар жойлар, қабрлар, шунингдек, зардуштийлик билан боғлиқ оссуарийлар ва амалий-декоратив санъат намуналарига қаратилган. Мақолада Ахамонийлар давлати даври меъморчилиги, Искандар Зулқарнайн юришларидан кейин юзага келган эллинистик маданият таъсири ҳамда Кушонлар давлати даври санъатининг ўзига хос жиҳатлари ёритиб берилган. Шунингдек, турли археологик топилмалар орқали қадимги жамиятнинг эстетик қарашлари, бадий тафаккури ва маданий алоқалари очиб берилган.

Ўрта Осиё санъати ва маданиятини ўрганишда бизгача сақланиб келган қалъа, сарой, турар жой ва қабрлар билан бирга зардуштийлик дини билан боғлиқ бўлган турли оссуарийлар (астадонлар) деб аталувчи одамлар суягини сақлаш учун мўлжалланган сополдан ясалган идишлар муҳим фактик материал бўлиб хизмат қилади. Бундай оссуарийлар бўртма ва думалоқ тасвирлар билан безатилган бўлиб, баъзиларида эса ҳаётий воқеаларни акс эттирувчи суратлар мавжуд. Ўрта Осиёнинг қадимги даври санъати ва маданиятини ўрганишда ер остидан, қабрлардан топилган турли амалий-декоратив санъат намуналари, жанг, ов ва меҳнат қуроллари ҳам муҳим роль ўйнайди. Сопол буюмлар, бронза, олтин, кумушдан ишланган кишилар эҳтиёжи учун ишлатиладиган буюмлар юзаси нақшлар билан безатилган бўлган, бўртма тасвир ва ҳайкаллар билан пардозланган. Айрим буюмлар юзасига эса ҳаётий воқеалар акси туширилган. Ана шу фактик материаллар ўтмиш санъати ва маданияти, кишиларнинг эстетик, бадий қарашларини билишга хизмат қилади.

Эрамиздан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг анчагина қисми Ахамонийлар подшолиги таркибига кирди ва деярли икки юз йил мобайнида унинг таъсирида бўлди. Шу давр мобайнида Ўрта Осиё халқлари Ахамонийлар давлатига кирган халқлар билан яқин муносабатда бўлди, улардан таъсирланди. Шунингдек, уларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Эрамиздан аввалги VI-IV аср Ўрта Осиё меъморлиги ҳақида Кўзали қир, Каллали қир (Ўзбекистон), Эрка қалъа (Туркменистон) меъморчилик мажмуалари қолдиқлари таассурот беради. Сўзсиз бу меъморчилик мажмуалари аввалги давр анъаналарини давом эттириш асосида юзага келган. Улар қалин девор билан ўраб чиқилган, дарвоза ва миноралари мавжуд бўлган. Уларнинг марказида сунъий тепалик бўлиб, унда сарой ёки ибодатхона жойлашган. Саройлар учун ишлатилган устунлар кўп ҳолларда капителлар билан тугалланган. Эрамиздан аввалги VI-IV аср меъморлиги намуналарининг илк намунаси Хоразмдаги Каллали қир сарой қолдиқларидир. Саройнинг асосий қисми квадратга яқин бўлиб (75x80 м) унга шарқ ва жанубдан ҳовлилар туташган. Шу ҳовлиларнинг сўнггисида бинога кириш учун мўлжалланган асосий дарвоза бўлган. Сарой хоналари эса, одатда, ички икки ҳовли атрофида жойлашган. Сарой томлари текис қилиб ёпилган. Устунлар узун тўсинларга мустаҳкамлик берган ва таянч вазифасини ўтаган. Бино устунлари тепага кичрайиб борувчи тўртбурчак ва айланалардан ташкил топган тагкурсига ўрнатилган бўлган ва улар тошлардан ишланган. Устунлар эса ёғочдан ишланган бўлиб, унинг капители бургут бошли грифонлар билан безатилган. Каллали қир сарой планировкаси ва кўриниши, устунларнинг характери бевосита Ахамонийлар даври меъморлигини эслатади. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиёдаги бадиий ҳаёт маданиятни тушунишда Амударёнинг юқори оқими томонидан топилган «Амударё бойлиги» (Окс бойлиги) муҳим ўринни эгаллайди. Ҳозирги кунда Лондондаги Британия музейида сақланаётган бу ёдгорликлар ичида олтиндан ясалган ҳайкаллар, турли кўза, билакузук, узук, муҳр, тангалар, ясалган аравача ва қуроллар диққатга сазовордир. Бу буюмларда учрайдиган тасвирлар бир мунча шартли бўлса ҳам лекин ниҳоятда

ифодали ишланганлиги билан ажралиб туради. Деталлари аниқ ва тугал ишланиши билан тавсифланади. «Жангчи -сак» бўртма тасвирда шу фазилатлар мужассамлашган бу ёдгорликларининг қаерда ишланганлиги ҳақида маълумот йўқ иккинчи томондан уларнинг ишланишида ҳам бир хиллик етишмайди. Бу топилмаларнинг айримлари марказий Эронда, бошқа бирлари эса Ўрта Осиёнинг шимолий томон еридаги халқ ва элатлар томонидан ишланганлиги ёки уларнинг кучли таъсири борлигини айтиш мумкин. Жумладан скифлар санъати анъаналари яққол кўзга ташланади. Бу ёдгорликлар ичида грек усталари ишлаган узук-муҳр ҳамда ҳайкалларнинг мавжудлиги ҳам Ўрта Осиё бадиий ҳаёти ва интилишининг кенглигидан далолат беради. Бу асарларни қаерда ким томонидан яратилганлигини айтиш қийин бўлгани ҳолда уларнинг Ўрта Осиё тупроғидан топилиши, сўзсиз унинг атрофидаги мамлакатлар билан яқин алоқада бўлганлигидан далолат беради, нафис буюмларга интилиш кучли бўлганлигини кўрсатади.

Эрамиздан аввалги VI - IV асрларга оид кулолчилик буюмлари шу даврнинг бирмунча мўл фактик материалларидир. Ўрта Осиё ерларидан топилган кўпгина сопол буюмлар кулолчилик дастгоҳларида ишланган, махсус печларда пиширилган. Улар шу асрларда ҳунармандчилик юксак бўлганлигидан далолат беради. Булар ичида геометрик нақшлар солиниб безатилган идишлар айниқса диққатга сазовордир.

Марказий козоғистон қабрларидан уч оёққа ўрнатилган бронзадан ясалган қозонлар топлиган. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда ишланган бу қозонларнинг теппа қисми ҳайвонлар тасвири кўпроқ тоғ эчкиси ҳайкали билан безатилган. Марказий козоғистон ерларидан топилган тақинчонларда ёввойи қуш, кийик ва эчки тасвирлари учрайди. Бу тасвирларда ҳайвон ва қушларнинг энг характерли белгилари ҳаракат пайтида кўрсатилади. Аксинча, ҳажмли думалоқ ҳайкалларда (асосан, улар амалий санъат буюмларининг ажралмас қисми бўлган) ҳайвонлар ҳаракати оғир ва вазмин бўлиб, улар кўп ҳолларда соат стрелкаси ҳаракатида кўрсатилади.

Македониялик Искандар Зулқарнайн эрамиздан аввалги IV асрларда Ахмонийлар давлатини тор-мор этиб Ўрта Осиё ерларининг кўпгина қисмини ўзига қаратиб олди. Фақат Хоразм, Фарғона ва Сирдарё бўйидаги кўчманчи қабилаларгина ўз

мустақиллигини сақлаб қолди. Искандар Зулқарнайн босиб олган ерларида ҳамма халқларни бирлаштиришга ҳаракат қилди. Шу мақсаддан келиб чиқиб, у ўз атрофига юнонлар билан бирга маҳаллий шарқ зодогонларини, бойларни ҳам жалб эта бошлади. Аралаш никоҳларни маъқуллади. Ўзи ҳам шунга амал қилиб, Бактрия маликаси Роксанага (Ракшонага) уйланди. Савдо-сотик ишларини ривожлантирди, шаҳар қурилишига эътибор берди. Бактрия, Сўғ ва Парфияда қатор шаҳарлар барпо этди. Санъат ривожига ҳомийлик қилди. Лекин унинг давлати узоққа чўзилмади. Вафотидан сўнг унинг империяси парчаланиб, ўрнида қатор давлатлар юзага келди. Макидонский империясининг шарқий қисмини узоқ вақт унинг саркардалари идора қилди. Ўрта Осиёнинг эллинистик дунёга тортилиши унинг санъати ва маданиятида жиддий ўзгаришларни юзага келтирди. Бу ўзгаришлар меъморлик, амалий ва тасвирий санъат мазмуни ва характерида намаён бўла бошлади. Ўрта Осиёнинг эллинистик давридаги меъморлиги характери унинг жанубий районларида сезилади. Бу даврда қурилган бинолар характерида ахмонийлар даври меъморлиги услублари билан бирга юноно санъати анъаналари мавжуд. Айниқса, биноларнинг декоратив безалишида шу ўзига хослик кўзга ташланади. Устунлари юнон классик формасида ишланган бўлиб, коринф капителлари тошдан ишланган тош устун ва базадан ташкил топган. Сарой хоналари плястрлар билан безатилган. Сарой учун безак сифатида шер никоб, томни безаб турувчи палметкали антисфинкслар ишлатилиши ҳам характерлидир. Лекин саройни қуришда маҳаллий материал-хом ғишт, пахса ишлатилган, томлари текист қилиб ёпилган. Тожикистоннинг жанубида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида ҳам шу даврга оид меъморчилик ёдгорлиги мажмуаси қолдиқларида юқорида кўриб ўтилган хусусиятлар ўз ифодасини топган. Бундай ўзгаришларни Македонский босиб олган ерларда вужудга келган Юнон-Бактрия, Парфия подшоликлари санъатида ҳам кўриш мумкин. Эрамиздан аввалги 250- йилларда Салавкийлар подшолигидан ажралиб чиққан Бактрия кейинроқ Ҳиндистон ерларининг катта қисмини ўзига қаратиб олиб, эрамиздан аввалги II асргача мавжуд бўлди. Бу давлатга юнонлар подшолик қилгани учун унинг номи Юнон-Бактрия деб юритилган. Шу подшоликда юнон санъати таъсири яққол сезилади. Юнон

тарихчилари Юнон-Бақтрияни 1000 шаҳри бор ўлка деб таърифлашган. Бу сўзсиз, мамлакатда шаҳар қурилиши интенсив бўлганлигини билдиради. Ҳақиқатда ҳам бу даврда Юнон-Бақтрия ерларида мавжуд шаҳарлар кенгайтирилди, одамлар яшайдиган катта бўлмаган аҳоли масканлари шаҳарга айлантирилди. Янги шаҳарлар аниқ тўртбурчак ёки квадрат шаклида қурилиб, атрофи қалин девор билан ўраб чиқилди, тўртбурчаксимон миноралар бунёд этилди. қурилган биноларда сержило коринф ордери кенг қўлланилди. Юнон санъати таъсири шу даврда забт этилган тангаларда ва уларда ишланган бўртма тасвирлардан ҳам сезилади.

Тангалар юзасига ўнг томонга қараб турган подшоларнинг тасвири туширилган, орқа томонида Юнонистон афсонавий қахрамонлари тасвири ва ёзув мавжуд. Бу ҳар икки тонмон тасвирида эллиларни санъати анъаналари сезиларли. Бу тасвирлар, айниқса, подшоларнинг миниатюра портретлари ўзининг гўзаллиги билан тавсифланади. Бу хусусда подшо Дмитрий, Евкратит портретлари алоҳида ўринни эгаллади. Дмитрий портрети шу давр санъатининг нодир ёдгорлиги саналади. Ҳайкалтарош бу портретда тасвирланувчининг ўзига хос индивидуал қиёфаси ва тавсифини ифодали акс эттира олиши билан кишини ҳайратлантиради. Амалий санъатда ҳам Юнонистон санъатига тақлид қилиш ёки Юнонистон санъати намуналаридан фойдаланиш кенг авж олди. Маҳаллий усталар Юнон кулолчилик услубларидан ўз ижодларида кенг фойдаландилар. Антик мифология ва шарқ афсонавий қахрамонлари уйғунлигида янги типлар юзага кела бошлади. Шарқ ва ғарбнинг яқинлашувини Юнон-Бақтрия бошлаб берди, Парфия санъати ва давлатида ривож топди. Эрамиздан аввалги III аср ўрталарида Парфия давлати ўрта шарқнинг йирик давлатларидан бири сифатида танилди. Аршакийлар сулоласи бошқарган даврда эса жаҳондаги йирик давлатлардан бирига айланди. Парфия санъатини ўрганишда ҳам танга юзасига ишланган бўртма тасвирлар кенг ўринни эгаллайди. Бу тасвирларда Парфия подшоларининг бўртма тасвири антик бўртма тасвир услубида зарб қилинган, лекин подшолар кўринишида маҳаллий этник тип акс этган Парфия санъатини тушунишда Ашхобод яқинида археология қазилар натижасида очилган Парфияни йирик шаҳарлари деб ҳисобланган Ниса (Парфниса) алоҳида ўринни

эгаллайди. Эски Ниса ва Янги Ниса деб аталадиган бу кўхна шаҳар қолдиқлари ҳамда у ердан топилган амалий-декоратив ва тасвирий санъат буюмлари ўша давр ҳаётини тушунишда бебаҳо ишончли манба ҳисобланади.

Эски ва Янги Ниса Парфия даврида қалъа ва шаҳристондан иборат битта шаҳарни ташкил этган. Бу ерда Парфия подшосининг саройи, ғалла, озиқ-овқат омбори ҳамда зодогонларнинг сағаналари бўлган. Бу ерда очилган «квадрат уй» ўз тузилиши ва безашда ишлатилган декоратив деталлари билан диққатга сазовордир. Бу меъморлик ёдгорлиги квадрат шаклида бўлиб, унинг хоналари ўртадаги катта очиқ ховли атрофида жойлашган. Шу «квадрат уй» хоналарининг бирида мармар хайкалларининг деталлари ҳамда Афродита боши ва икки аёл хайкали топилган. Бу топилмалар ўзининг ишланиш услуби ва характери жиҳатидан антик хайкалтарошларнинг асарларини эслатади, лекин этник тузилиш жиҳатидан оз бўлсада маҳаллий шарқ аёлларига хос баъзи сифатларнинг мавжудлиги хайкални маҳаллий номаълум хайкалтарош яратган бўлса керак, деган фикрни уйғотади.

Нисадан топлиган ёдгорликлар ичида кора денгиз соҳилидан келтирилган буюмлар (масалан, кора денгиз антик шаҳарларида зарб этилган тангалар), ҳар хил амалий-декоратив санъат намуналари ҳамда хайкалчалар ҳам (масалан, эрот хайкалчаси) бу ернинг бадиий ҳаётини тушунишда муҳим роль ўйнайди.

Нисадан топилган ёдгорликлар ичида фил суягидан шохга ўхшатиб ясалган идишлар-ритонлар ҳақиқий шов-шувга сабаб бўлди. Ҳажм жиҳатидан каттагина (баландлиги 40-60 см) бўлган бу ритонларнинг уч томонида афсонавий хайвонларнинг ярим белигача хайкали ишланган. Ритоннинг теппа қисми эса бўртма тасвир-фриз билан ҳалқаланган. Бу бўртма тасвирларда кўпроқ антик мифологиядан олинган воқеалар, қурбонлик олиб келиш, раққосалар ёки антик худодларнинг бўртма тасвирлари ишланган шуниси характерлики бу бўртма тасвирлар ўз мавзуси жиҳатдан антик воқеаларга бағишлангани ҳолда, ишланиш услубида гантихара санъати мактабининг таъсири борлиги сезилади. Бу тасвирланувчиларнинг ишланиш услуби, кийим кийиш характерида кўринади.

Янги асрнинг бошларига келиб, Ўрта Осиё иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида жиддий жонланиш бошланди. Ундаги қатор маданий марказларда санъат ва маданият борасида муҳим ёдгорликлар яратилган. Шундай маданий марказлардан бири Хоразм эди. кўйқирқилган қалъа, Гуяр қалъа, Тупроқ қалъа харобалари, у ерлардан топилган тасвирий ва амалий санъат намуналари шу даврларда (илк феодализм, яъни V асрга қадар) Хоразмда ижтимоий ҳаётнинг бирмунча интенсив бўлганлигини кўрсатади. кўйқирқилган қалъа (Тўрткўлнинг шимолий-шарқий қисмидан 22 км узоқликда) эрамиздан аввалги IV-III асрларда барпо этилган бўлиб, у ўзига хос композицияга эга. У дастлаб думалоқ шаклда бўлиб, унинг марказида диаметри 44,4 м ли мккм қаватли бино ундан 14,5 м ўзоқликда эса мудофаа деворлари бўлган. Бу девор кейинчалик мудофаа галереясига айлантирилиб, теппа қисми равоқли том билан ёпилган. Бу ердан топилган кулолчилик буюмлари ҳам шакл жихатдан ранг-баранг. Сополдан ишланган сув идишлари турли кўзалар жуда нафис қилиб ишланган бу кўзаларнинг баданлари хайвон шакллари билан, юзаси эса ҳаётини воқеаларни акс эттирувчи бўртма тасвирлар билан безатилган. Кумиш маросими билан боғлиқ бўлган сополдан ясалган оссуарийлар ҳам диққатга сазавор. кўйқирқилган қалъа яқинидан топилган оссуарийлардан бирида кути устида ўтирган эркак ҳайкали ишланган. Бу ҳайкалнинг бош қисми жонли чиққан ва Ўрта Осиё одами типини ифодалайди.

Гяур қалъа сарой қолдиқлари ҳам диққатга сазовордир. Бино анъанавий Ўрта Осиё услуби-пахсадан қуриш анъанасига асосланган бўлиб, девор юзаси ганч билан сувалган. Асосий хонада, айникса, қабулхона ниҳоятда серхашам бўлиб, у деворий суръатлар билан безатилган. Ҳайкалтарошлик асарлари ҳам хона файзини оширишга хизмат қилган. Парча ва бўлақларда етиб келган суръат ва ҳайкалтарошлик наъмуналари қолдиқлари шу давр санъати ҳақида гапириш имкониятини беради. Ишланган ҳайкалларда тасвирланувчининг этник типи, ёши, характерини очишга интилиш сезилади. Шу хусусда қалъа хоналарининг биридан топилган «эркак боши ҳайкали» диққатга сазовордир. Номаълум ҳайкалтарош тасвирланувчининг юзидаги сўлғинлик ва қарий бошлаганлик аломатларини аниқ тасвирлаб берган.

Даврнинг муҳим маданий ёдгорликларидан яна бир бу Тупроққалъадир. Бу меъморлик комплекси Ўрта Осиёда нодир ёдгорликлардан бири ҳисобланади. 12- м баландликка эга бўлган сунъий тепалик устига қурилган бу қалъа тўртбурчак шаклида бўлиб, 500x350 м майдонни эгаллайди. Майдон атрофи мустаҳкам девор билан ўраб чиқилган. қалъанинг шимолий-ғарбидаги бурчак томонида Хоразм шохларининг саройлари жойлашган. Саройнинг маҳобатли уч минораси эса бутун қалъа кўринишига мустаҳкамлик бахш этган. Унинг жиддий бўлиб кўринишини таъминлаган. Тупроққалъалари бир хил эмас тор йўлакчалар эгри равоқлар билан ёпилган, аксинча, катта хоналар нур-кудукларга эга бўлган, мустаҳкам устунлар эса хона кенглигини ошириш учун, узун тўсинларга мустаҳкамлик бериш ёки уларни узайтириш учун ишлатилган. Сарой хоналари ҳайкалтарошлик ва ранг тасвир билан безатилган. кабулхона (меҳмонхона) сербезак бўлган. Деворий сурат ва бўртма тасвирлар хонанинг кўркам ва гўзаллигини оширган. Лойдан ясалган ҳайкаллар девор бўйлаб қилинган супачаларга ўрнатилган.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев Н. Санъат тарихи. «Укитувчи» нашриёти, 1986 йил.
2. Афанасьева В., Луконин В., Померанцева Н. Искусство Древнего Востока. 1976. история искусство Древнего Востока. Л. 1947, т. 1-2.
3. Алпатов М.В. Всеобщая история искусств. Т. 1-2. М., 1948-1949.